

«Кўклам билан юртимга хам бир кўкариш келсайди»

Чўлпон XX аср ўзбек шеърятининг энг йирик вакили. У ўткир шеърятчи, юксак таржималари, кучли драмалари, мумтоз романи ва куюнчаклик билан ёзилган публицистик маколалари хамда жанговар ижтимоий фаолияти билан ўзбек адабиёти, ўзбек маданияти ва ўзбек миллий тафаккури ривожига ўзининг улкан хиссасини кўшди. Адабиётга маърифатпарвар сифатида кириб келган Чўлпон озодлик, тенглик, адолат, мустиқликнинг кўркмас куйчиси ва зулм, ёвузлик, босқинчилик, талончиликнинг ашаддий душмани сифатида шуҳрат қозонди, хатто, «чўлпончилик» деган йўналишнинг сардорига айланди (совет мафкурачилари «чўлпончилик» иборасини аслида салбий, яъни «миллатчилик» маъносида қўллаган, ҳақиқатда эса у миллатпарварлик, адолатпарварлик тушунчасини ифодалаган).

Чўлпон шоирнинг тахаллуси бўлиб исми-фамилияси Абдулхамид Сулаймоновдир. У 1897 йилда Андижон шахрининг Катортерак маҳалласида дунёга келди. Шоирнинг синглиси Фоиқа ая, «Абдулхамиднинг йили сак эди, демек, 1898 йилда тугилган», дейди. «Садои Туркистон»-нинг 1914 йил 18 апрель сонида Абдулхамид имзоси билан «Туркистонлик кардошларимизга» ва 24 сентябрь сонида «Маорифпарвар» бобомиз муҳтарам Исмоил Гаспиринский хазратлари ҳақида таъзияномамиз» деган шеърлари босилади. Биринчи шеър остига Абдулхамидни 15 ёшда, иккинчи шеър остига 16 ёшда, деб қўйилган. В. Ян томонидан «Катта совет комуси» учун ёзилган мақолада (улар дўст бўлишган, мақоладаги далилларни бевосита Чўлпондан сўраб ишлатган) ва НКВД ҳужжатларида 1897 йилда тугилган дейилган.

Чўлпоннинг отаси Сулаймон Мулла Мухаммад Юнус ўгли ўз даврининг илгор, ўқимишли зиёлиси бўлган. У аввал дехқончилик билан шугулланган бўлса-да, кейинча савдо-тижорат ишлари билан машғул бўлган, Сулаймон баззоз деб ном чиқарган. Гарчанд у руҳоний бўлса-да, жаҳолатга қарши турган, вақтли матбуотни мунтазам ўқиб борган, шеърлар битган, газалларига «Расво» тахаллусини қўйган. Абдулхамидни ҳам мулла қилмоқчи бўлади, эски мактабда, сўнгра мадрасада ўқитади. Бўлгуси шоир рус-тузем мактабида таълим олиб, рус тилини ўрганади. Абдулхамиднинг онаси Ойша аянинг саводи бўлмаса-да, ўткир зехнли, халқ ижодини яхши билган шуурли аёл бўлган. Чўлпон ўша вақтда Тошкентда, Самарқандда, Қозонда, Боқуда ва Туркияда чиқиб турган газета, журналларни ўқиб борган. Исмоил Гаспиринский, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза, айникса, Фитрат асарларини, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўрганади, улардан руҳланади. «Улуг хинди» мақоласида ёзишича, Чўлпон, Навоий, Лutfий, Хусайн Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фуркат, Муқимийдан тортиб Боту, Гайратий, Олтой, Ойбек, А. Қодирий, Авлоний, Тавалло, Сиддиқий, Ҳамзагача ҳар хил даражадаги ва йўналишдаги ижодкорларни, шунингдек Тўқай, Ҳ. Жовид, Алиф Сайфи, Ризо Тавфик, Яхё Қамол, Тагор қаби хинд, озарбайжон, турк, татар ёзувчиларини ўқийди-ўрганади. Булардан Ризо Тавфик, Яхё Қамол, айникса, Тагор дилига яқин туюлади.

Чўлпоннинг сиёсий онги, ижтимоий қарашлари ва миллий бадиий тафаккурининг ўсишида унинг ижтимоий ҳаётда фаол иштироки муҳим аҳамиятга молик бўлди. Барча

вактли матбуотларда ўз маколалари, фельетонлари, шеърлари билан иштирок эта бошлайди. Ахмад Закий Валидий Чўлпоннинг 1917 — 1918 йилларда Бошқирдистонда ҳукумат раисининг котиби бўлиб ишлаганини айтади. 1919 йилда Фарғонада чиқадиган «Янги Шарк» газетасида ишлайди. 1921 — 1922 йилларда «Ахбори Бухоро» газетасида муҳаррирлик қилади. 1923 йилда Андижонда «Дархон» газетасида масъул муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлайди. 1924 йилда Москвада ўзбек маориф уйида ўзбек театр студияси ташкил этилади. Унда А. Хидоятлов, Л. Назруллаев, Уйгур, Е. Бобожонов, М. Мухамедов, С. Эшонтўраева каби ёшлар таълим олишган. Чўлпон шу студияда раҳбар, адабий эмакдош сифатида ишлаган, «Ревизор», «Маликаи Турандот» асарларини таржима қилиб берди ва ўзбек артистлари уларни сахналаштирди. Студия талабалари 1927 йилда ўқишни тамомлаб Тошкентга қайтишди. Москвада катта ижодий муҳитда сиёсий онги ва эстетик диди ўсиб, камол топиб келган Чўлпон большевиклар учун янада хавфлироқ туюла бошлади. 20-йиллар бошларида Чўлпонга қарши бошланган кураш энди авжига чиқди, матбуотда кетма-кет уни миллатчидан олиб миллатчига солишди. Олим Шарафиддинов «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир», деди. 1927 йил 4—5 октябрда Ўзбекистон маданияти ходимлари II курултойи бўлади, унда Чўлпонни хатто Акмал Икромов ҳам танқид қилади, курултойдан у хайдаб чиқарилади. Чўлпон шу курултой раёсатида мактуб ёзиб, «ўз хатоларимга ўзим тушундим. У ёзган нарсаларим ва сўзлаган сўзларим камбағал ва йўқсуллар душманларининг фойдасига хизмат қилганини билдим», деб йўқ айбини бўйнига олади ва театр соҳасида ишлар қилиб «айбини ювишга» ваъда беради. 1928 йилда «Замона хотини», яъни «Муштумзўр» пьесасини шу ваъдасини устидан чиқиш учун ёзган эди.

Чўлпонга бўлган ҳуруж, таъйик қучайса қучаядики, лекин сусаймайди. У Файзулло Хўжаев маслаҳати бўйича 1932 йилда Москвага кетади ва у ерда СССР Халқ Комиссарлари Кенгашида таржимон бўлиб ишлайди. Чўлпон 1923 йилда Солиха деган кизга уйланган эди, шоир ўзидан фарзанд бўлмаслигини аниқлаганидан сўнг унга жавоб беради ва 1932 йилда Москвада Екатерина Ивановна деган аёлга уйланади. Солиха бошқага турмушга чиқиб, тўққиз фарзанд кўради.

Чўлпон шеър ёзадими, пьеса ёзадими ёки романми — нима ёзса, матбуот уни дўппослайверади. Хатто унинг маҳорат билан таржима қилган «Хамлет» ёки «Она» романларини ҳам кадрламайдилар. 1937 йил 7 — 8 апрелда Ўзбекистон ёзувчилар Уюшмасининг мажлиси бўлади. Чўлпон сўзга чиқиб имкони борича меҳнат қилиб, янги асарлар ёзгани, кўплаб таржималар қилгани, бироқ улар адолатсизларча танқид қилинганини айтиб, «мен миллатчи эмасман», дейди. Бу вақтда Чўлпон Хамза театрида адабий эмакдош эди. «Муштум»да ҳам адабий ходим эди. Чўлпон совет тузумини, компартияни, Ленинни мактаб «Соз» тўпламини чиқарди, «Жўр» тўпламини нашрга топширди, «Кеча ва кундуз» романида ўтмишни фош этди, «Борис Годунов», «Она» каби асарларни таржима қилди, «Замона хотини» пьесасида аёллар озодлиги масаласини химоя этди. Лекин уринишлари уни фожиадан саклаб қолмади. 1937 йилда уни ҳибсга олишди, 1938 йил 4 октябрда отиб ташлашди.

Чўлпонда ижод туйғуси эрта уйғонди. Хали талабалик йилларидаёқ унинг шеър, мақола, фельетон ва хикоялари матбуотда кўрина бошлайди. 1914 йилда унинг-«Бизнинг халқ» шеъри, «Курбони жаҳолат» хикояси, «Дўхтур Мухаммадёр» хикояси («Садои Туркистон») ва «Мадрасаларимиз ахволи» («Садои Фарғона»), «Мактаб» («Садои Туркистон») каби мақола, хабарлари босилди. Буларда маърифатпарвар ёзувчи

сифатида кўринади. Чўлпон бадий адабиётнинг вазифаси халкни жаҳолат уйкусидан уйготиш, жамиятнинг ривожига ва инсон баркамоллигига халакит берувчи иллатлардан халос бўлиш — рухий, маънавий форигланишдан иборат деб билди. У «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 15-сонидан босилган «Адабиёт надур?» мақоласида «Бас, масала бу тарик экондур, хаётимизнинг бетўхтов харакат килиб турмоги учун сув, хаво накадар зарур бўлса, кундалик маишатимиз йўлида рухимиз ва вужудимизни захматкаш фалакнинг қора қирлари, аччиқ курумларидан ювиб турмок учун адабиёт шу қадар зарурдир», дейди. «Қор кўйнида» хикоясида қари қолган ўқинчи хотин килиб берилган ўн етти яшар Шарофатнинг қора қуни — қора тақдирини кўрсатади. Тўй бўлиб ўтган кўчани «қоп-қоронги жимжит бир гўристон», «бу кеча худди эшон бобонинг кўнглидек бўлиб қолган», деб таърифлайди. Мамат қоровул бу қожиали қолни «Дунё ўзи шу қадар тесқари дунё экан... қоланинг устига қор ёғди», дейди. Чўлпон ижодига қожиали маъзу шу хикоясидан қириб қелди ва охири-оқибатда ижодининг ўқ томирига айланди. Қожиали вазият, қожиали муҳит ва шароит, қожиали қахрамонни тасвирлаш унинг шеъриятию, хикоя, пьеса ва романининг марказий масаласига айланди. «Қурбони жаҳолат»ни ёзганда Бехбудийнинг «Қадарқуш» пьесаси юртда жуда машҳур эди. «Қадарқуш» фарзанднинг ўғирлик йўлига қириши ва оқибатда ўз отасининг қотилига айланишининг сабаби жаҳолат ва илмсизликка қоланган эди, бир ўринда қурбони жаҳолат бўлди, дейилади. Чўлпон хикоясида ҳам ўғирлик қилган йигит, унинг қасофатига айбсиз йигитнинг ўзини ўлдириши қақида хикоя қилинади. Шу жаҳолат қурбони Эшмурод «Биз одам бўлмаймиз... Битамиз... Инқироз бўламиз... Ох жаҳолат. Жаҳолат, битдук, битдук. Ўлдук... тирилмайман....», деб фикрлайди. Чўлпон кейин ҳам «Ойдин қечалар» (1922), «Новвой қиз» (1927) қаби хикояларни ёзди. Булар бадий жихатдан пишқ. Аммо илк қатта хикояси «Дўхтур Муҳаммадёр» хикоясида қолоқлик, жаҳолат танқид қилиниб, илм орқали бахт-саодатга эришиш мумкинлигини кўрсатувчи бу хикоя эса бадий жихатдан суств. Унда публицистик тафаккур устун, ёзувчи қояси қахрамон тақдирига, образ мағзига сингдирилмаган. Албатта, бу хикоя Чўлпон ижодининг илк даври, илк босқичига мансуб.

Дарвоқе, Чўлпон ижодий йўлини бир неча босқичга бўлиш мумкин. Қаётдаги воқеалар, таъсирида унинг дунёқараш, нуқтаи назарида ўзгаришлар юз қериб турди. Биринчи босқичи ўша маърифатпарварлик, жадиқчилик руқидаги асарларини ўз ичига олса, иккинчи босқичи Октябрь тўнқариши қуларида ёзган шеърларидир. Чўлпон Октябрь инқилоби халққа орзу қилинган озодликни, тенглиқни, муствақилликни беради, деб умид қилди ва ишонди. Унинг «Қизил байроқ» (1917), «Шарқ нури», (1918), «Қизил байналмилал» (1920) қаби шеърлари шу руқга йўғрилган. Қўп ўтмай ўйлаган орзулари сароб бўлиб қикқанлигини англади. Юртда муствақилчиликка қарши озодлик харакати авж олди. Чўлпон бу қурашдан қоят руқланди, зулм, босқинчилик, тенгсизликни қош этиб, қин озодликка қақирди. «Пўртана», «Ёруғ юлдузга», «Тортишув тонги», «Халқ», «Мен қочмадим», «Бузилган ўлкага» (булар 1920-1921 йилларда ёзилган шеърлар бўлиб, шу йўналишдадир). Тўртинчи босқичдаги шеърлари 1921-1923 йил ўрталарига тўғри қелади. Бу даврда босқачилик харакати мағлубиятга учрай боради. Шундан сўнг Чўлпон «Амолимнинг ўлими», «Ёнқин», «Қураш», «Виждон эрки», «Кўзғалиш», «Кўнқил», «Бас энди» қаби шеърларини яратади. 1923 йилга қелиб Туркистонда «босқачилик» харакати тор-мор этилади, шу туфайли Чўлпон руқий таслим йўналишидаги шеърларини ёзади. «Сомон парча», «Хазон» (1923) шеърлари мана шу бешинчи босқичга доир. Шоир ижодининг олтинчи босқичи эса, унинг совет позициясига ўтиши, «қизиллашиши»

давридир. «Созим», «Мен шоирман», «Ўн олти», «Октябрь», «Яна олдим созимни», «Янги мен» каби шеърлар ана шу рухдаги асарлардир.

Хакикий ижодкор яратган образларда калбининг таржимаи холини ҳамда у мансуб бўлган халкнинг хаёт йўлини ўқиш мумкин. Агар Чўлпон образларига назар ташланса, Октябрь инкилобига болаларча самимий ишонишидан тугилган романтик шеърларидан тортиб, то умидларининг сароб бўлиб чиккан пайтларидаги мунгли, фожиавий рухдаги шеърларигача, халкни ёвдан ўч олишга, эзгу ният учун жонини қурбон қилишга чорловчи ва ниҳоят рухий тушқунликка тушган мухит, замон — тузум ҳукмига таслим бўлган онларидаги кайфияти — холатигача билиш, сезиш мумкин. Чунки Чўлпон ўзини халкнинг бир зарраси, унинг дилининг ифодачиси ва унинг халоскори деб ҳис этар эди. У ниҳоятда таъсирчан, эхтиросли, кайнок, ёник шоир эди. Унинг ўз ибораси билан айтганда, «туйгуси сел шоир» эди, инсоннинг «рухига кириш»га муваффақ бўларди. Чўлпоннинг хамлетона рухдаги — «Улуг, каттик ағдарувчи бир кураш. Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш: йўқ яраш», деган мисралари эътиборга лойик. Чўлпон ўз виждонини «илохий виждон», севгисини шунчаки мухаббат эмас, балки «илохий мухаббат», дейди, юртини, халқини шунчаки яхши кўрмайди, балки «факат Мажнун бўлиб севади» ва «бошимни у учун дорга кўяман», дейди, душманининг кудратини ҳам яхши билади ва шунинг учун «улуг ёв» дейди. Чўлпон воқелиқдан, хаётдан қандай каттик таъсирланган, қандай холатга ва кайфиятга тушган бўлса, айтайлик ё каттик қахланса, ё чексиз изтиробга тушса, ё руҳи инкилоб қилса, шу холатини, шу кайфиятини борлигича шеърга кўчиришга эришади. «Мен шоирми?» шеърида «Шундай гўзалликни, аттанг, агар мен расом бўлсам эди, чизиб берардим», «хар бир тушунчани ёза олмагач, расомдек хаёлга чиза олмагач», «шоирлик менда бир соями дейман», дейди. Аслида Чўлпон инсоннинг рухий холатини равшан чизиб берувчи, хар бир тушунчанинг ҳам суратини ола билувчи буюк расомдир. Шеърларининг ўқувчини сеҳрлаб, мафтун қилиб кўйишининг боиси шу ерда. Унинг аксарий шеърлари ё ўзининг — «Мен»нинг бевосита дардини изхор этади ёки кўпроқ иккинчи шахсга қаратилиб, ҳам унинг, ҳам сўзловчининг рухияти, кайфиятини ифодалайди. Шунинг учун очик, самимий, рост ва гоҳ сўрок, гоҳ мурожаат, гоҳ ундов, гоҳ суҳбат оҳангини олиб туради. Такрор ва синонимлар, хар хил таъкидларнинг кўплиги ҳам шу туйғуни, ниятини мукамал бермогидан, «Киз кўшиги» шеърида банднинг бешинчи мисрасида «Кора кунлар тушди менинг бошимга» деган жумланинг факат биринчи сўзи алмаштирилиб, хар сафар такрорланиб келади (ёмон, огир, кийин, конли, ўтли, ёрсиз кунлар тушди менинг бошимга) ва киз холатини бор бўйича гаваданантиради. «Кизил байроқ»да, «Энди кора якин келмас нурлар сачратган окка», деган мисра бор. Чўлпон зулми, адолатсизликни, тенгсизликни, бахтсизликни кора рангда ва эзгулик, поклик, бахтиёрлик, адолатни ок рангда идрок этади. Бу шеърни ёзган пайтида Октябрь инкилоби халқни кора кундан — ўтмишдан, бахтсизликдан халос этди, деб тушунган эди. Кўп ўтмай бу шодлиги шунчаки бир сароб, хаёл бўлиб чикканини сезади ва энди ўзбек халқининг қайтадан бахтсиз бўлиб қолганини ифодаловчи «кўланка», «булут», «парда», қисқаси «кора» образи янғича маънода фаоллашади, бу образлар то «Кеча ва кундуз» романи ёзилгунча шу маънода кўлланади. Бу роман ёзилган пайтда Чўлпон рухий енгилган, совет тузумига таслим бўлиб, яна ўтмишни қоронгу, яъни кеча тусида идрок этишга мажбур бўлган эди. Чўлпон романи «Кеча ва кундуз» деб, «Кема» қисмида ўтмишнинг қоронгу манзарасини чизган бўлса (ёзувчилик таланти билан чоризмнинг мустамлакачилик башарасини ҳаққоний очган ва ўзбек халқи орасида миллий уйғониш юз бераётганини кўрсатган бўлса), ёзилмаган ёки ёзилган бўлсада топилмаган «Кундуз»

кисмида, эхтимол, халкнинг Октябрь инкилобидан кейинги хаётини бахтиёр кўринишда бермокчи ва шу йўл билан ўзини таъкиб-сиртмоқдан саклаб колмокчи бўлгандир. Чўлпон «Кеча» романида ўша тузумни «сикик мухит», «кишанли жамият», «коронги мухит» дейди, бир кахрамони «кеча-кундуз ишлаб корнинг тўймаса, бу кандай замон бўлди?» дейди. Чўлпон «Кизил байрок» шеъридаги Октябрь инкилоби халкнинг кора кунини ёруг килди, деган фикрдан тезда кайтади: юртда авж олган талончилик, киргин, бузгунчилик, адолатсизлик, тенгсизликни кўргандан кейин икки ўт ичида колада, ўртанади, ёнади, йиглайди. Энди «ўшал эски, жарохатли калбини сатрларнинг наштарила тилади», «йигловчи чолгувлари-ла» ўша фожиали мухитни тахлил килади:

Бир кўз йўкми конли ёши томмаган,
Бутун кўнгил умидсизми, синикми?
(«Ёнгин»)

Ёки:

Кўз ёшимда ювсам
Юртнинг багрини,
Тилим билан сўрсам
Оккан конини...
Конли кунлар тушди менинг бошимга.
(«Киз кўшиги»)

Чўлпонни ўша 20-йиллари йиглоки шоир, деб тилини кисишган, ижодини бўғишган. Ёнаётган юртини кўриб туриб, халк бошига тушган катта фожианинг гувоҳи бўла туриб, фожиавий шеърлар ёзмасдан иложи йўк эди.

Чўлпон Тагор тўгрисидаги маколасида унинг бошига тушган кулфатни — аввал биродарининг хотини, кейин ўзининг хотини, икки кизи, икки ўгли ва отаси ўлганини айтиб туриб, бундай дейди: «Тагорга ўлимнинг зарбаси хам жуда каттик бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўгрисида кўп учратиларди». Мана, Чўлпон ўз кўз ёшларининг сабабини — ижодининг фожиавий пардада бўлганлигининг сабабини кандай равшан очиб беради. Чўлпон халкни бир жигаридек хис этган ва унинг фожиаларини ўз бошига тушган фожа деб билган. Чўлпон «Менинг ўйимми кора? Ёки юрт кўкида булут?» «Йўкса унга мангуликми кора тун?» деяр экан, ўз танкидчиларига жавоб бергандай бўлади, яъни уни йиглатган юртдаги ахвол эканлигини таъкидлайди. Шоир зулмга бутун халк каршидир, яъни «халк истаги: озод бўлсин, бу ўлка, кетсин унинг бошидаги кўланка» дейди. Чўлпон халкни озодликка, мустакилликка чакирувчи жарчига айланади: янги тузумни бир кишан ва халкимизни кул тарзида идрок этади.

Тириксан, ўлмагайсан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан,
Кишан кийма,
Бўйии эгма,
Ки сен хам хур тугилгансан.
(«Кўнгил»)

Чўлпоннинг «Гўзал Фаргона», «Бузилган ўлкага» шеърлари шу кадар халк орасига кенг ёйилдики, унга шу кадар катта рухий мадад бердики, совет тузумининг химоячилари бу асарга карши канчадан-канча шеърлар, маколалар ёғдиришди (Гайратийнинг «Тузалган ўлка» каби). Бирок шеър озодлик мадҳиясига айланиб кетди. Боймирза Хайит бундай ёзади:

. «Миллий кўмита (Олмонияда тузилган Миллий Туркистон Миллий кўмитаси — С.М.) Чўлпоннинг «Гўзал Фаргона» шеъри ва унинг куйи асосида бироз ўзгартиш билан миллий Туркистон миллий маршининг пайдо бўлишига ташаббусчи бўлди. Бу «Гўзал Туркистон» бугунги кунда чет мамлакатларда яшаган мухожирларимиздан бугунга кадар ажралмаган севиқли бир миллий куй бўлиб хизмат этмакдадир...»

Чўлпоннинг образлари орасида «бўри», «карга», «бой-қуш», «шайтон» каби рамзлар тез-тез учраб туради. Каранг: «Бўрилардан омон кутмак тентакларнинг ишидир», «Кўнглим каби йиқик уйлар, кишлоклар бойқушларга бузук кўксин очганми?». Бу образлар остида шоир рус халқини эмас, балки рус босқинчиларини, большевикларни, чоризм сиёсатини давом эттирувчиларни фош этмокчи. Чўлпон рус халқи, рус адабиёти ва маданиятини гоят севар, кадрлар эди: рус тилини зўр билган, рус ёзувчиларининг шох асарларини ўзбекчага ағдарган, рус аёлига уйланган. «Кеча ва кундуз» романида рус аёлининг ижобий образини яратган ва х.к.

«Аслида большевизм Чор Русиясининг Туркистон сиёсатини мураккаб равишдаги давомидир, — деб ёзади Боймирза Хайит. — Биз бу ерда нима учун бундай фикрда бўлмокдамыз, дейилган саволга жавоб бериш ўрнига мужоҳид ва шаҳид шоиримиз Чўлпон шеърларидан бир байтини хотирласак, масала аниқ бўлса керак, деб ўйлаймиз: Чўлпон шундай ёзган эди:

На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт.
Кўзимда огир бир таслим нури бор.
Эй ўтли кечмишим, юзингни беркит,
Сенда шайтонларнинг хаксиз зўри бор.

Миллатимиз Чўлпон орқали билдирилган туйғуни кўп вақтдан бери англаган эди. Миллатимиз шайтонларнинг зўрлигидан кутулмок йўлига кирди. Туркистон Русияни истило этмади, аксинча Русия Туркистонни ишғол этди. Бунинг билан икки халқ орасида тарихий рақобатлар бошланди. Рус миллати империалист эмасдир. Аммо унинг империалистик табиатини ташиган вакиллари бутун дунёдаги империализмнинг устозларидир. Русиянинг шундай бир тўдаси Русиянинг хам хокимидир. Туркистон Русиянинг Салтиков-Шчедрин айтганидек «абдий ейдиган, лекин тўймаган» («вечно живущих, но не сытых») табиатидан кутулмокни истайди. Туркистон ҳеч бир вақт рус халқининг душмани бўлмагандир».

Чўлпон худди шу позицияда турди. Чўлпон хам рус халқининг душмани бўлмаган, аксинча унинг маданиятини, эркилик руҳини ўзбеклар орасида тарғиб этган. Аммо босмачилик даврида золим большевик руслар элни шафқатсиз кирди, талади. Туркистон Халқ Комиссарлар Кенгашининг раиси К. Отабоев 1922 йил 18 июлда Туркистон коммунистларининг тўртинчи пленумида қилган докладыда Кўконга дашноқлардан тузилган отряд юборилганини айтади. Улар савдогарлардан тортиб шаҳарнинг оддий қосибларигача хаммасининг бор-будини тортиб олади, ўзларини отиб ўлдиради, мачит-мадрасаларни, Куръони Каримни ёндириб юборадилар, хатто намоз

ўкиётганларни ўкка тутадилар, хотин-халажларни зўрлайдилар, кози-уламоларни хибсга оладилар, дехконларнинг овқатидан тортиб уругликларигача хаммасини тортиб оладилар. Шу туйғайли «бутун омма совет тартибига кар-ши кўзголон кўтарди», дейди Отабоев. Чўлпоннинг большевизмга, рус боскинчиликларига карши исёни конуний ва адолатли эди:

Кўлимда сўнгги тош колди,
Ёвимга отмок истайман.
Кўзимда сўнгги ёш колди,
Амалга етмок истайман.

Бу кахрамон, жасур шоирнинг рост сўзлари эди. Хаёт, вокелик шу кадар кайнок, алгов-далговли эдики, бу холат Чўлпон шеърларида «денгиз», «тўлкин», «пўртана», «киёмат» каби образларни тугдирди. «Канот» образида эса эрксизлик ва озодлик учун интилиш туйғусини беради: «Менда канот бор, лекин богланган», «Чарчаган канотим куч сезди» дейди. Шоирнинг «чечак», «кўклам», «бахор», «гул» образларида хам унинг олий орзу-армони — озодлик, мустакиллик туйғуси ётади. Махмудхўжа Бехбудий хотирасига ёзган шеърида «Азиз отам, кўлимдаги гулларнинг мотам гули эканини билмайсан, шодлик гули кўпдан бери сўлганин», дейди «Кўклам билан юртимга хам бир кўкариш келсайди», деб орзу килади. Шоирнинг «тилак юлдузи», «нажот юлдузи», «чикадиган куёш» иборалари остида хам унинг умиди ётади.

Чўлпоннинг калби, орзу-армони шеъриятигагина эмас, балки бутун ижодига синггиб кетган эди. Хатто «Хамлет» ёки «Она» романи таржимасида хам Чўлпоннинг эрк, адолат, одамийлик ва хакикатга бўлган чексиз ташналиги мавж уради. Зероки, бундай асарлар худди шундай рух билан Чўлпонни мафтун этган эди.

Чўлпон ўнлаб драмалар ёзди, кўплари ўз вақтида сахналаштирилди. Афсуски, уларнинг талайгинаси босилмаган эди, кўлёмалари хам йўқ бўлиб кетган. «Бой», «Халил фаранг», «Чўпон севгиси», «Чўрининг исёни», «Узун кулок бобо» каби сахна асарларини ёзган. «Ўрток Каршибоев» пьесаси кўйилганда матбуотда кизгин мунозаралар бўлган. «Ёркиной» пьесаси нашр этилган, 1992 йилда Чўлпоннинг «Замона хотини» (ўз вақтида «Муштумзўр» сарлавҳасида сахналаштирилган) асари топилиб нашр этилди. Чўлпон В. Яннинг «Хужум» пьесасини ўзбек тилига таржима қилиш ва қайта ишлаш, тўлдириш орқали хам ўзбек театри шухратини Москвада ёйилишига ўз улушини кўшди (1930 йилда Москвада ўзбекистонлик артистлар уни намоёиш қилди ва ижобий баҳоланди). В. Ян ўз «Кундалиги»да «Хужум»ни биз Чўлпон билан бирга ёзганмиз», деб таъкидлаган. Асар тили гоаят жозибали, халқ кўшикларига бой, хазил, мутойиба, аскиялар сингдирилган унга. 1921 йилда сахна юзини кўрган «Ёркиной»ни танқидчилик найза билан кутиб олган ва хатто «бугундан бошлаб пролетариат сахнасидан кўтариб ташлансин», деб ҳукм қилинган эди матбуотда. Аслида эртак асосида ёзилган бу асарда зулм, адолатсизлик, эрксизлик, конхўрлик каттик танқид қилиниб, унга карши фаол курашган одамлар улугланган, адолатли, фозил тузум, адолатпарвар шох, чин севги-садокат идеали олга сурилган эди. Ёркиной ва Пўлатлар адолат учун курашчилар тимсоли сифатида берилади. «Замона хотини» (1928) пьесасида аёллар эрки ва уларнинг жамиятни бошқаришдаги иштироки масаласи кўтарилган бўлса-да, асар мохиятида адолатли тузум, хакикатпарвар ва инсонпарвар жамият орзуси ётади. Бош кахрамони Рахима хола тили орқали Чўлпон «Билингики, ҳукумат чирог: сизнинг кўлингизда ўғирликка ишласа, менинг

кўлимда тўгриликка ишлайди», деб ёзади. Кахрамонлардан бири «Кандай килайлик шуларнинг кўлида кул эканмиз», бошкаси «илохим, ер ютсин большевойни. Хаммани кон какшатиб кетди. Бу ҳукумат ўзининг амалдорини ҳам ҳеч аямайди. Канча катталарни ўзи отиб юборди» дейди. Кўришиб турибдики, Чўлпон ўша тузум, ўша тартибга жуда танкидий ёндашади, ўзи каттик тазйикда бўлса ҳам хакикатни айтишдан қайтмайди. Чўлпоннинг жамият, тузум кандай бўлиши керак, халк кандай яшаши кераклиги ва зулм, зўравонлик, тенгсизлик, мустакиллик хусусидаги карашлари унинг «Кеча ва кундуз» романида янада кенг, атрофлича ўртага ташланди. Биринчи жаҳон уруши пайтидаги Туркистон халкининг ахволини, турмуш тарзини, чоризм мустамлакачилигининг мудхиш окибатларини, чор амалдорларининг маънавий бузуклигини ва халкнинг зулмга, зўравонликка қарши исёни, маърифат, нурга интилишини акс эттирган бу роман Чўлпон талантининг яна бир ёркин киррасини намойиш қилади. Романдажадид Шарафиддин Хўжаев Мирёкубга чор амалдорларини назарда тутиб: «Биз буларни ёмон кўрамиз. Булар — бизнинг душманлар», «Бизнинг мамлакатимизга рус ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакатларнинг ўгайи сингари... Шу учун бу ерга яхши амалдорларни юбормайди», дейди. Чоризм вакили Нойиб тўра ҳам чоризмнинг инкироз сари юз тутганини хис қилади. У «буюк империя дахшатли тўлкинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир», дейди. Мирёкуб империянинг нима эканлигини сўраганда, Тўра подшоҳнинг девордаги суратини, сўнгра ўзини ва елкасидаги погонини кўрсатади. Чўлпон романда шу империянинг ҳалокат сари йўл тутганига китобхонни ишонтиради: биринчи жаҳон урушида Россиянинг толиқиши, мустамлака ўлкаларда маҳаллий халкнинг чор зулмига қарши исёнлар кўтаришини кўрсатади. Тўра юзлаб одамларни қириб ташлайди, қамокка олади, сургун қилади, қишлоқларни ер билан яқсон этади, оддий халкни одам ўрнида кўрмай, бой-амалдорларга ён босиши, миллат манфаатини ўйламайдиган лаёқатсиз, кўгирчок одамларни (Ақбарали қаби) раҳбар қилиб тайинлаши, ахлокий тубанлиги (Тўра ҳам бузук, хотини эса хизматкор Зуннун, кейин Мирёкуб билан ишрат қилади) ва х.к. Хатто кундошлар можароси билан тасодифан захарланиб хаётдан кўз юмган Ақбарали мингбоши ўлимини (унинг учинчи хотини Султонхон Зебини захарлаш учун тайёрлаган сувни тунда Зеби билмасдан эри Ақбарали мингбошига чириб кўяди) ҳам Зебини суд қилаётганда прокурор «Руия давлатига ва подшога садокат билан танилган одами» қасддан ўлдирган деб сиёсий тус беради ва Зебини ўлимга ҳукм қилишини талаб қилади.

Романда Чўлпон ўлканинг мустакилликка эришиши оясини («Кичкина миллатлар мустакил бир ҳукумат қуриб» яшаётганини айтади), туркий халкларнинг бирлашишида «тилда, фикрда, ишда бирлик» керак дейди ва иктисодий бирдамликка эришиш учун шахсий ташаббусга, ишбилармонликка кенг йўл очиб бериш, эркин савдони ривожлантириш лозимлиги тўгрисида фикр юритади. Бу фикр-армонларни жадид Шарафуддин Хўжаев образи орқали, Мирёкуб тақдири орқали олға суради. Илғари Ақбарали мингбошининг суюнчиги, айтиш мумкин, акли, тили-забони бўлган, ниҳоятда эпчил, ишбилармон, аммо ахлокий бузук Мирёкуб жадид Шарафуддин Хўжаев билан суҳбатлашгач, жадидликни англайди, «кўзим очилди», дейди ва бундан кейинги хаётини жадидлар қаби миллат манфаатига бағишлашини айтади. Ёзувчи Мирёкубни унинг виждони орқали тергов қилади. Мирёкуб барча қилмиш-қидирмишларининг сабабларини айтади. Шу тергов ва кундалик дафтари орқали Мирёкубнинг, Марямнинг руҳиятида содир бўлаётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Бундай ўринлар драмага ўхшаб кетади.

Дарвоке, романда кўрсатиш, харакат, сахнавийлик кучли. Хамма вокеа ва кахрамонларнинг холати, хатти-харакати, кураши бевосита кўз олдингизда намоён бўлади. Роман мустакил, аммо бир-бирини такозо этиб турган сахналардан ташкил топгандай. Бу сахналар ўткир Драматизм билан сугорилган. Роман заминиди фожиавийлик ётади. Асар бошиданок, табиат ҳам, Зебилар ҳам эркинликка талпинишади. Ёзувчи Зебини туткун — кафасдаги кушга ўхшатади. У бир оз озодликка чиққан кушдай кишлоқда озод нафас олади ва худди шу ерда тузokka илинади — Акбарали мингбошига тўртинчи хотин бўлиб, кундошлар жанжалининг ўпкониға тушади. Бойнинг учала хотинининг такдири ҳам фожиали, ўша тузум уларни ахлокий майиб килган. Зебининг суд килиниши жараёни романнинг энг юксак нуктасидир. Мустамлакачилар Зебини сиёсий жиноятчиға чиқариб, Сибирға сургун килади. Зеби ўзининг айбсиз эканлигиға каттик ишонади, бу содда киз суд кўйиб юборганда уйға кандай кетишини ўйлаб ўтиради. Хукми эшитгач, лол, карахт бўлиб колади ва уларға бўлган бутун ишончини йўкотади. Отаси Раззок сўфи аёлларға паст назар билан қарар ва бойлар, амалдорлар, айникса, пири эшонларнинг соясиға салом берар эди. Зеби такдирини эшитиб, эшонға ёрдам сўраб боради, у ашула айтиб, хурсанд холда кутиб олади, далда бериш ўрниға уни сургун килмаганликлари учун афсусланади. Шунда Раззок сўфининг кўзи очилади, унга қарши кўл кўтаради. Эшон уни дарра билан савалатиб, музлаган ховузға ташлатади. Кейинча сўфи барибир эшонни ўлдириб кетади. Зеби хажрида онаси ҳам жинни бўлиб колади. Зебининг илк мухаббати ҳам гунчалигидаёк ер билан яксон бўлади. Ёзувчи фожиалар ўтмиш — «кеча» туфайлидир, демокчи бўлади.

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи А. Кодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Мехробдан чаён» романларидан кейин ўзбек адабиётида яратилган етук романлардан бўлиб қолди. Чўлпон шеърятти, прозаси, драматургияси ва бебаҳо таржималари доим махорат мактаби бўлиб колади.

АМАЛНИНГ ЎЛИМИ

Кўнглимда йиглаган малаклар қимлар?
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда йиглаган бу жонлар қимлар?
Қуллар ўлкасинг инсонларими?

На учун уларнинг товушларида
Ўтган асрларнинг оханги йиглар?
На учун ёзмишнинг ўйнашларида
Қар юриш кўнглимни наштардек тиглар?

Қенглик ҳаёллари учдими қўқа
Бутун умидларни ёвларми қўмди?
Мангу туткунликка қирдими ўлка?
Қаёлда порлаган шамларми сўнди?

Қечанинг жон олғич қоронгулиги,
Нақод юлдузини қаёлми қилди?

Шунча туткунларнинг хакки, хаклиги
Бир ховуч тупрокка курбонми бўлди?

Охимнинг ўтидан чиккан шуълалар,
Шаркнинг кўкрагида бир топмасми?
Кўксимдан кисилиб чиккан наъралар,
Ухлаган дилларга кулиб бокмасму?

КЎНГИЛ

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Хакорат дилни огритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми,
Киличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан;
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен хам хур тугилгонсан!..